

Məmmədov A.M., Abbasova E.İ.

ORTA ƏSR ŞABRAN ŞƏHƏRİNDƏ DAŞIŞLƏMƏ SƏNƏTİ HAQQINDA (ARXEOLÖJİ VƏ ETNOQRAFİK MATERİALLAR ƏSASINDA)

Orta əsrlər dövründə Azərbaycanın ticarət və sənətkarlıq mərkəzlərindən biri olan Şabran şəhəri xalqımızın ictimai, iqtisadi və siyasi tarixində mühüm rol oynamışdır. Şəhərin əlverişli təbii coğrafi şəraitə malik olması, onun quru və dəniz ticarət yollarının kəsişdiyi ərazidə yerləşməsi, burada sənətkarlığın müxtəlif sahələrinin inkişafına olduqca böyük şərait yaratmışdır. Ardıcıl olaraq Şabranda aparılmış arxeoloji qazıntılar nəticəsində əldə edilmiş zəngin maddi-mədəniyyət qalıqları şəhər əhalisinin ictimai və iqtisadi vəziyyəti haqqında dəyərli fikir söyləməyə imkan verir.

Ərazidə aparılan arxeoloji qazıntılar nəticəsində məlum olmuşdur ki, Şabranda sənətkarlığın müxtəlif sahələri: dulusçuluq, dəmirçilik, misgərlik, zərgərlik, daşışləmə və digər sənət sahələri özünün ən yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmışdır.

Bu sənət sahələri içərisində daşışləmə sənəti özünəməxsus yer tutur. Orta əsr şəhər tədqiqatçıları daşışləmə sənəti haqqında olduqca az məlumatlar verirlər. Q.M.Əhmədov (4, 36), H.Ciddi və Ö.Ş.İsmizadə (9, 184-198) öz əsərlərində daşışləmə sənətinə müəyyən qədər toxunmuşlar. Arxeoloji ədəbiyyatda daşışləmə sənətinin az əhatə olunduğunu nəzərə alaraq əsər işlənmərkən etnoqrafik materiallara daha çox müraciət edilmişdir.

Azərbaycanda daşışləmə sənətinin tarixi kökləri bu ərazidə qədim insanın təşəkkül etdiyi ilk dövrlərə çatır. Paleolit abidələrindən aşkar edilmiş maddi-mədəniyyət qalıqları Azərbaycanın qədim sakinlərinin Daş dövründəki ilk sənət həyatından soraq verir (1. 329). Hələ Orta Paleolit dövründə insanlar iki çaxmaq daşını bir-birinə sürtməklə od əldə etməyi öyrənmişlər. Bu dövrdə daşdan əmək aləti və silah kimi istifadə edilmişdir.

İlk əmək alətləri qəlpələmə texnikası əsasında zərbə üsulu ilə çaxmaq daşından hazırlanmış çapacaq tipli kobud çapma alətlərindən, dişləmə və gəzləmə üsulu ilə düzəldilmiş qaşov, isgənə, biz və bıçaqlardan ibarət olmuşdur (2, 40-61).

Daş məmulatının istehsal texnikasının təkmilləşməsi təbii olaraq, xüsusi peşə sahəsinin yaranmasına və tədricən onun ev sənəti halında formalaşmasına səbəb olmuşdur. Daşışləmə sənətinin ən qədim sahələrindən biri daş üzərində oyma işi olmuşdur. Qobustan qaya təsvirlərində daş üzərində oyma sənətinin nadir nümunələri öz əksini tapmışdır. Qobustanın daş ustaları oyma və cızma texnikalarından məharətlə istifadə etmişlər (16, 11, 14). Qobustanda (22), Gəmiqayada (19. 306-316; 24) aparılan arxeoloji tədqiqatlar sübut edir ki, insanları soyuqdan, vəhşi heyvanlardan qoruyan, ilk məişət qabları rolunu oynayan qayalar eyni zamanda ibtidai insanların ən müqəddəs və əlçatmaz arzularının, düşüncələrinin inkas obyektinə olmuşdur. Sonralar məhsuldar qüvvələrin inkişafı ilə əlaqədar olaraq daş insanların mədəni məişət həyatında böyük rol oynamağa başlayır. Tikinti işlərinin genişlənməsi ilə əlaqədar olaraq daşışləmə sənətinin tətbiqi istiqamətləri də genişlənir. Daşdan məişət əşyaları hazırlanmasında yaşayış və müdafiə istehkamları inşasında geniş istifadə edilməyə başlanır (17.3).

Feodalizm dövründə Azərbaycanda daşyonma və daş üzərində oyma sənətləri

xüsusilə daha çox tərəqqi etmişdir. Ölkənin ərazisində məhəlli xüsusiyyətləri ilə fərqlənən bir sıra memarlıq məktəblərinin əmələ gəlməsi və onların çoxcəhətli səmərəli fəaliyyətləri ənənəvi daşışləmə sənətini daha da zənginləşdirir. Bu cəhətdən Arran, Naxçıvan, Şirvan-Abşeron memarlıq məktəblərinin rolu daha böyük olmuşdur (1, 330).

Şabranın Orta əsrlərdə uzun müddət Şirvanşahlar dövlətinin tərkibində olması burada Şirvan memarlıq məktəbinin təsirinin daha geniş yayılmasına şərait yaratmışdır.

Ənənəvi daşışləmə sənətinin dekorativ baxımdan zəngin və mükəmməl növünü həkkaklıq təşkil edir. Daşışləmənin kamil üsulu olan oyma texnikası özünün zərif həllini məhz həkkaklıq sahəsində tapmışdır (1, 331). Hörgü inşaat texnikasının meydana gəlməsi, yeni məişət və təsərrüfat vasitələrinə tələbatın artması nəticəsində daşışləmə sənətinin bənnalıq, daşyonma, şəbəkəçilik və s. kimi yeni sahələri yaranmışdır.

Feodal münasibətlərinin möhkəmlənməsi dövründə varlı zümrələrin nüfuzunun daha da güclənməsi bir sıra sənət sahələrinin, o cümlədən, daş üzərində dekorativ oyma sənətinin inkişafına xeyli təkan vermişdir. Hakim feodal təbəqələri əhalinin aşağı zümrələrindən fərqli olaraq möhtəşəm saray və qəsir tipli əzəmətli binalar tikdirdilər. Bu binalar zəngin bədii dekora malik oyma nəqş ünsürləri ilə bəzənirdi. Bütün bu amillər daşışləmə üsullarının tətbiq sahələrinin genişlənməsi və texniki cəhətdən daha da təkmilləşməsinə səbəb olmuşdur. (1.331).

Dekorativ tətbiqi sənətdə əsas yer tutan daş üzərində oyma üsulu xüsusilə xatirə (məzar) abidələrinin hazırlanmasında daha çox tətbiq olunmuşdur.

Qədim dövrlərin dəfn adətlərində və qəbir instruksiyalarında daş əsas ölçü idi. Daşlar bəzən qəbrin dibinə döşənir, bəzən isə divarlarına düzülürdü. İlk orta əsrlərdə Albaniyada daş qutu qəbirlərdən istifadə olunması, İslam aləmində qəbirlərin üstünün daşla örtülməsi adəti arxeoloji və etnoqrafik tədqiqatlardan məlumdur.

Gəncə, Bərdə və digər yaşayış məskənlərində aşkar edilmiş arxeoloji abidələrdə istər bəzək və zinət əşyası, istərsə də dini əhəmiyyətə malik heykəlciklər formasında yonulmuş daşların insanı pis ruhlardan, şər qüvvələrdən qoruması məqsədilə hazırlanmış sübut edilmişdir. Daşın belə xüsusiyyətlərə malik olması düşüncəsi ibtidai insanın təbii varlıqlara münasibətdə animist baxışı ilə əlaqədar olmuşdur.

Orta əsr Şabran şəhər qəbirstanlılığında məzar abidələrinin böyük əksəriyyətini sənəduqə tipli qəbrüstü və tənha başdaşları təşkil edir. Daş üzərində oyma sənəti orta əsrlərdə yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmış xəttatlıq sənətində spesifik xüsusiyyətlərə malik sahələrindən birini təşkil edir. Orta əsr xəttatlarının böyük əksəriyyəti həm də həkkaklıqla məşğul olurdu (1.332).

Oyma sənətində müxtəlif alətlərdən gödək dəstəkli həkkak çəkici, düz və çəp ağızlı isgənələrdən, zeh mişarı, pərgar, ülgü, həkkak qələmi, kömür və hisqara işlədirdi (1, 332).

Müxtəlif xətt üslublarından istifadə edən orta əsr həkkakları çox vaxt kitabənin boşluqlarını həndəsi və nəbatəti səciyyəli ornament nümunələrindən ibarət kompozisiya ünsürləri ilə tamamlayıb bəzədiklərindən onlar eyni zamanda nəqqaş vəzifəsini də görürdülər (15, 65).

Orta əsr Şabran şəhəri Böyük Qafqaz dağlarının ətəyində yerləşdiyi üçün xammalın həmin dağlardan gətirilməsinə şübhə qalmır. Daşışləmə sənətində birinci növbədə iş prosesi daşçıxarmadan başlanır. Daşın çıxarılması müəyyən istehsal bacarığı tələb edirdi. Daş ustaları əvvəlcə salı kəsir, sonra onu doğrayırdılar. Ona görə

də daşçıxaran usta eyni zamanda «daşkəsən» adlanırdı.

Məmulatın hazırlanması bilavasitə yonma əməliyyatından başlanır.

Tətbiq sahəsindən asılı olaraq daşyonma sənətində tarixən ixtisaslaşma getdiyindən tikinti daşının yonulması ilə bənnalar məşğul olurdular. Onlar hörgü daşı, bəzək, sütun və s. olmaqla müxtəlif forma və ölçülərlə tikinti materialı yonub hazırlayırdılar. Təsərrüfat və məişət əşyalarının həvəng, oxur, kirkirə, dəyirman daşı və s. hazırlanması ilə xüsusi ustalar məşğul olurdular. Xatirə abidələrinin bir qismini həkaklar, müəyyən hissəsini isə daşyonan ustalar hazırlayırdılar (1, 335).

Xatirə abidələri təkcə məzar daşlarından ibarət olmayıb xeyrat bulaqları ilə bağlı daş məmulatını da (hovuz və novçaları) əhatə edirdi. Şabranda daş məmulatları içərisində daşyonmanın bütün üsullarını özündə əks etdirən maddi-mədəniyyət qalıqları aşkar edilmişdir (I tab. Şək. 2, 3, 4; II tab. Şək. 1, 2, 3, 4, 5, 6).

Daşyonma üsulları . Daş məmulatının növündən asılı olaraq müxtəlif üsullarla (qaraçapma, cümməçapma, dişmə və cilalanma) yonulub hazırlanırdı (1, 336).

Qaraçapma. İstər tikinti, istərsə də məzar daşı ilk növbədə balta ilə bir dəfə kobud şəkildə yonulurdu. Qaraçapma adlanan bu üsuldan xüsusilə hörgü daşının hazırlanmasında geniş istifadə olunurdu. Qaraçapma əməliyyatı nəticəsində daşın səthi kobud yonulub ilkin formaya salınırdı.

Şabranda V qazıntı sahəsində aparılmış arxeoloji tədqiqat işlərində aşkar edilmiş qala divarı bu baxımdan çox maraqlıdır (I tab. şək. 1).

Hələlik bu qalanın səkkiz bürcü torpaqdan təmizlənmişdir. Əldə edilmiş şirli saxsı nümunələrinə əsasən məlum olmuşdur ki, o təxminən IX əsrin ortalarında tikilmişdir. Divardakı daşlar nisbətən böyük olub müxtəlif ölçüdədirlər. Lakin hörgü daşlarının hamısı düzbucaqlı formada qalın yonulmuşdur. Qala divarının hörgü daşlarının böyük əksəriyyəti qaraçapma üsulu ilə hazırlanmışdır. Qala divarı uzun müddət şəhərin narıngala rolunu oynamışdır. Bürcələrdə müxtəlif vaxtlarda aparılmış bərpa işlərində kiçik ölçülü, lakin düzbucaqlı formalı daşlardan da istifadə edilmişdir. Bürcələr arasındakı divarlarda Şabran ustaları dişmə üsulu ilə hazırlanmış daşlardan da istifadə etmişlər. Görünür şəhər feodalları qala divarının müdafiə baxımından başqa, eyni zamanda xarici görkəminin yaraşığı olmasına da diqqət yetirmişlər. Divarın zahiri üzünün yaraşığı olması üçün, adətən, qaraçapma və cümməçapma üsulu ilə işlənmiş daşın bir üzünü təvərdişək vasitəsi ilə dişənib daha hamar şəkildə salınırdı.

Daşılmanın bir neçə üsulunu özündə əks etdirən maddi-mədəniyyət qalıqları Şabranda II qazıntı sahəsində daha çox aşkar edilmişdir. Bu baxımdan XII əsr təbəqəsindən 2,40 sm dərinlikdən aşkar olunmuş kanalizasiya sistemi çox maraqlıdır. Qazıntının cənub-qərb istiqamətindən Şabrançaya doğru düzəldilmiş kanalizasiya çirkab suların axıdılması üçün meylli inşa edilmişdir. O, hər iki hissədən düzbucaqlı, bəzən kvadrat formalı daşlardan yonularaq tikilmişdir. Burada ustalar qaraçapma üsulundan istifadə etmişlər, kanalizasiyanın üstü isə qaraçapma və cümməçapma üsulu ilə yonulmuş müxtəlif ölçülü və müxtəlif formalı daşlarla örtülmüşdür. Onun daxili də suyun axmasına maneçilik olmaması üçün nazik və yaxud yastı daşlardan döşənmişdir. Maraqlı cəhət ondadır ki, kanalizasiyanın üst daşlarının birində xüsusi deşik açılmışdır. Deşiyin içərisində arxası geniş uc hissədən nazik konusvari daş yonulub salınmışdır. Görünür kanalizasiya tutularkən onu təmizləmək üçün həmin de-

şikdən istifadə edilmiş.

II qazıntı sahəsində XIV əsr təbəqəsindən aşkar edilmiş bina qalığı çox maraqlıdır. Həmin bina kvadrat formalı 25x25x5 sm bişmiş kərpicdən inşa edilmişdir. Onun qabaq hissəsi isə yonulmuş daşlarla hörülmüşdür. Həmin daşlar kvadrat və düzbucaqlı formada hazırlanmışdır. Adətən, divarın zahiri üzünün yaraşığı olması üçün qaraçapma və cümməçapma üsulu ilə işlənmiş daşın bir üzü təvərdişək vasitəsilə dişənilib daha da hamar şəkildə salınırdı. Məscid, hamam, karvansara, türbə və digər ictimai tikintilərin divarlarının bayır üzünü bu üsulla hazırlanmış «dişək daşı» ilə hörülürdü. Binanın geniş həyəti düzbucaqlı və kvadrat formalı qaraçapma və cümməçapma üsulu ilə yonulmuş daşlardan döşənmişdir. Göründüyü kimi Şabran ustaları həmin binanın inşasında daşyonmanın üsulundan məharətlə istifadə etmişlər.

Daşışləmə sənətində çalışan Şabran ustaları şəhərin məişət və təsərrüfat həyatında müəyyən rol oynamışlar. Belə ki II qazıntı sahəsində XIII əsr təbəqəsindən aşkar edilmiş daş novçalar diqqəti cəlb edirlər. Həmin novçalar uzunluğu 1 metr olmaqla 20 sm dərinlikdə yonularaq düzbucaqlı formaya salınmışdır. Daşyonan usta hər hansı məqsəd üçün hazırladığı məmulatı daşın növündən asılı olaraq seçirdi. Şabrandan aşkar edilmiş novçalar yonulmaq üçün əlverişli olub, yumşaq növlü əhəng daşından hazırlanmışdır. Həmin novçalardan ehtimal ki, şərab istehsalında və yaxud su dəyirmanlarının daşlarının fırladılmasında suyun sürətlə hərəkəti üçün istifadə etmişlər. Novçaların hazırlanmasında daşyonmanın iki, qaraçapma və cümməçapma üsulundan istifadə edilmişdir. Kvadrat formada yumşaq növlü daşdan hazırlanmış həvəngdəstənin səthi əvvəlcə qaraçapma və cümməçapma üsulu ilə yonularaq formalaşdırılmışdır. Sonra onun səthi müəyyən qədər dişənərək hamar vəziyyətə salınmışdır. Onun daxili ağız hissədən nisbətən gen, oturacağa doğru getdikcə daralan formada konusvari hazırlanmışdır. Həmin daşdan duz əzmək və digər ədviyyat məhsulları hazırlamaq üçün istifadə edilmişdir. Həmin duz daşlarından son dövrlərə qədər Azərbaycan ərazisində, xüsusilə Şirvan bölgəsində istifadə etmişlər (17, s.17.şək.16). Belə formalı həvəngin oxşar nümunələri qədim Şamaxı qazıntılarından da tapılmışdır (10, s.35-36).

XIII əsr təbəqəsindən ictimai binanın yaxınlığından ən kəsiyi dairəvi formada olan simmetrik formada daşdan hazırlanmış diyircək aşkar edilmişdir. Həmin daşın səthi yonulmuş, sonra isə müəyyən qədər dişənərək hamar formaya salınmışdır. Daşın hər iki başında 10 sm uzunluğunda xüsusi çıxıntılar yonulmuşdur. Etnoqrafik məlumatlardan aydın olur ki, həmin daşdan evlərin üstünün torpağını bərkitmək üçün istifadə edilmişdir. Onun hər iki qulaqcıqlarına ip keçirməklə fırlanması asanlaşdırılmışdır. Xüsusilə yağışdan qorunmaqdan ötrü evlərin üstünü daha yaxşı bərkitmək üçün bu daşlardan geniş istifadə edilmişdir. Son dövrlərə qədər Şirvanın dağlıq yerlərində bu daşların daha təkmilləşmiş formalarından istifadə edilmişdir. Həmin daşlar da slindrik formada olub ortasından birbaşa deşik açılmışdır. Həmin deşiyə xüsusi ox keçirilərək onun hər iki başına ip bağlanır, bu isə həmin daşın daha asan fırlanmasını təmin edir. Həmin daşlar istifadə sahəsindən asılı olaraq iki formada, dairəvi və donqarlı hazırlanırdı (17, s.19.şək.18,19).

Şəhərin narinqala hissəsinin içərisində ictimai binanın həyətidən XII əsr təbəqəsindən aşkar edilmiş slindrik formalı daş sütun hazırlanma və bədii dekorativ məzmununa görə diqqəti cəlb edir. Həmin daş olduqca böyük ustalıq məharəti ilə

hazırlanmışdır. Onun yastı geniş oturacağı və altı üzü vardır. Daş əvvəlcə yonularaq hamarlanmış, sonra isə yaxşı dişənmişdir. Onun hər üzündəki bir-birini təkrarlamayan nəbati dekorativ oyma naxışlar daşyonan ustanın sənətkarlıq məharətinin bariz nümunəsini özündə əks etdirmişdir. Daşın ortası uzununa yonularaq oturacaqdan dar və yuxarı qalxdıqca nisbətən geniş forma almış və sanki saxsıdan hazırlanmış su tüngünü xatırladır. Həmin məmulat yumşaq növlü əhəng daşından hazırlanmışdır. Hələlik, orta əsr şəhərlərindən tapılmış nadir nüsxə olan sütun formalı bu daş, özünün estetik gözəlliyinə görə çox güman ki, saray əyanlarının binasında çərhovuzda fantan üçün hazırlanmışdır. Onun yuxarı hissəsi sınımışdır.

Orta əsr Şabran şəhərində məzar daşlarının hazırlanmasına da xüsusi fikir verirdi. Bir məzar daşı sənduqə rolunu oynamış enli yastı formada yonulmuş, ortası şaquli vəziyyətdə qalxaraq uzununa hazırlanmışdır. Belə qəbir daşına Şirvanda tez-tez rast gəlmək olur (17, s.5.şək.1); (I tab.şək.4).

Digər düzbucaqlı formada yonulmuş sənduqə dişənərək hamar vəziyyətə salınmışdır. Səthində nisbətən düzbucaqlı formada yonulmuş və oyma üsulu ilə iki böyük, ortada isə kiçik ölçüdə gül formalı naxış, çox güman ki, günəşə oxşar təsvir verilmişdir. Belə səkkizləçəkli təsvirli qəbir daşı Bakıda Qız qalası yaxınlığındakı abidədən tapılan məzar daşlarının içərisində də vardır (9.şək.2). Sənduqənin hazırlandığı daşın materialı kövrək olması səbəbindən istehsal prosesində onun baş və içəri hissələri sınımış və iş yarımçıq qalmışdır. (II tab. şək.1).

Şabranda qəbir daşları üzərində mərhumun peşə və sənətini əks etdirən bir sıra məişət və təsərrüfat əşyaları, silah və nəqliyyat vasitələri (güləbdan, qılınc, xəncər, başmaq, yəhərlənmiş at və s.) təsvirinə rast gəlmək olur. Sənduqənin yanlarında mərhumun xatirəsinə həsr olunmuş, dünya işlərinin aqibəti haqqında ibratamız beytlər, bayatılardan, hikmətli sözlərdən nümunələr, Qurandan ayələr və abidənin kimdən yadigar olduğunu bildirən ifadələr həkk edilirdi. Şabrandakı sənduqənin üst və yan haşiyələrində 14 məsumə və Qurandan 2 surə, 256-cı ayə yazılıb. Əhsən bəyin abidəsidir. Tarixi yoxdur. XV əsrə aid etmək olar (sənduqədəki yazını AMEA-nın Müxbir üzvü M.S.Nemət oxumuşdur). Sənduqənin bir başında güləbdan və yəhərlənmiş at, digər başında isə cütlənmiş başmaq təsviri verilmişdir. Sənduqənin üzərində nəbati təsvirlər ustalıqla oyularaq ona xüsusi gözəllik vermişdir.

Digər qəbir daşları şəhərin narıncıqala hissəsindən bir az aralı sahədən tapılmışdır. Onlar nisbətən nazik yonulmuş baş daşları olub düzbucaqlı formada hazırlanmışdır. Hər iki üzünü dişənərək hamar vəziyyətə salınmışdır. Daşın birinin üzərində oyma və qabarıq naxışlarla müxtəlif həndəsi və nəbati təsvirlər həkk edilmişdir. Onun ortasındakı haşiyəyə medalyon formalı təsvir verilərək ətrafı və içərisi güllərlə bəzədilmişdir. Daşın hər iki kənarındakı haşiyənin içərisində isə mərhumun xatirəsinə aid ərəb əlifbası ilə yazılar həkk olunmuşdur. Eyni formalı qəbir daşı Bakıdakı Qız qalası yaxınlığındakı məzar daşlarında (9, 192) və Şamaxı rayonunun Kələxana kəndindəki «Yeddi күnbəz» məqbərəsindən məlumdur (13, 299; 348-349). Daş ortadan sınımışdır. Görünür istehsal prosesi tam başa çatdıqdan sonra hansısa bir hadisə daşın sınıması ilə nəticələnmişdir (I tab.şək.2).

Digər baş daşının səthi və kənarları dişənərək çox hamar vəziyyətə salındıqdan sonra onun üzəri oyma üsulu ilə qabarıq nəbati motivlə bəzədilmişdir. Onun yan hissələri isə həndəsi naxışlarla əhatə edilmişdir. Bu daş da ortadan sınımışdır. Qəbir

daşında heç bir yazıya təsadüf edilməyib. Bəlkə də yazının daşın sınımış hissəsində olduğunu ehtimal etmək olar (II tab. şəkl. 2). Başqa bir qəbir daşı əvvəlkilərdən tamamilə fərqlənir. Bu daşın səthi tağ formasında, qabarıq şəkildə işlənmişdir və düzbucaqlı şəkildə qabarıq çərçivəyə salınmışdır. Tağın baş tərəfində hər iki yandan üç yarpaqlı qabarıq gül naxışları vardır. Onun baş tərəfində isə günəşə bənzər daire verilmişdir (I tab. Şəkl. 3). Tağın içərisində gümbəz formalı qapı təsvir edilmişdir. Daşın ancaq baş hissəsində yazı vardır. Onun yanları yonularaq hamar vəziyyətə salınmışdır. Şabrandan tapılmış məzar daşlarının hamısının sınıması, bəzilərinə istehsal prosesinin başa çatmaması burada daşyonma, həkkaklıq və xəttatlıq emalatxanasının mövcud olduğunu sübut edir. Əldə edilən qəbir daşları hamısı əhəng daşından hazırlanmışdır. Mütəxəssislər müxtəlif naxış və yazıları həkk etmək üçün bu növ daşların əlverişli olduğunu söyləyirlər (14.19). Məhs Şirvanda (12), cəmi ilə Şabranda qəbir daşlarının yüksək sənətkarlıq texnikası əsasında hazırlanmasına şərait yaradan amillərdən biri də budur. Azərbaycanın XI-XIV əsr kitabələri üçün müxtəlif bədii görkəmə malik kufi xətt səciyyəvi olmuşdur (15, 65). XIV-XVII əsrlərdə daş abidələr, əsasən, nəş və süls, bəzən isə nəstəliq xətti ilə işlənmişdir. XVIII-XIX əsr abidələrinin kitabələri isə bir qayda olaraq, nəstəliq üslubunda düzəldilmişdir (15, 65).

Beləliklə, yuxarıda qeyd etdiyimiz məzar daşları əsasən, nəbati naxışlı, mərhumun ölümünə təəssüf bildirən yazı və məişət əşyaları təsviri olan abidələrdən ibarətdir. Nəbati naxışlı olan daşları XIV-XV, yazılı və məişət təsviri daşları isə XV-XVII əsrlərə aid etmək olar (13.332).

Şabranda qazıntılar zamanı bir neçə ədəd kirkirə daşları tapılmışdır. Daşlar iki hissədən, alt və üst hissədən ibarət yonulur, yaxşı və dairəvi formada hazırlanırdı. Bərk və məsaməli daşdan düzəldilmiş bu daşların mərkəzi hissəsində xüsusi ox keçirmək üçün dəşik açılırdı. Daşın üst hissəsində iki tərəfli oyuq açılmışdır. Daşın ox keçən hissəsinə bitişik düzəldilmiş oyuq dən tökməkdən ötrü açılmışdır. Üst daşın üzərində oxu fırlatmaq üçün kənarında açılmış dəstək yeri vardır. Ustalar dənin yaxşı üyüdülməsi üçün, adətən, üst daşı ağır hazırlayırdılar. Kirkirə daşlarının nümunələri Azərbaycanda bütün Orta əsr şəhərlərindən demək olar ki, əldə edilmişdir. İstər Mingəçevirdən (3, 71), istərsə də Beyləqandan (4, 36) və Bərdədən (18, 16) tapılmış kirkirə daşları özlərinin ölçülərinə, oxşarlıq formalarına görə də demək olar ki, eynidirlər.

Əl dəyirmanları dənin üyüdülməsində ən əlverişli və səmərəli alətlərdən biri olub, Şabran əhalisinin məişətində uzun müddət yaşaya bilmişdir. Qazıntılar zamanı kirkirə daşlarının müxtəlif təbəqələrdən tapılması bunu bir daha sübut edir. Kirkirə daşlarından hər bir şəraitdə istifadə edilməsi asandır. İndiyə qədər kirkirə daşlarından (bəzən buna yarma daşları da deyilir) Azərbaycanın rayon və kəndlərində yarma çəkmək üçün istifadə edilir. Mingəçevirdən əldə edilmiş kirkirələrin təsvirini son zamanlara qədər Azərbaycanda işlədilən əl dəyirmanlarına da aid etmək olar (11, 51-52). Qeyd etməliyik ki, əl dəyirmanının yaranması məhs ondan sonrakı dövrdə meydana gəlmiş mexaniki qüvvə ilə işləyən su, yel dəyirmanlarının kəşfi üçün bir başlanğıc olmuşdur (8, 70).

Daş məmulatının zahiri görkəmini şimal hala salmaq məqsədilə dişmə əməliyyatından sonra onun səthi törpü və ya yeyə vasitəsi ilə cilalanırdı. Bu üsul ilə ən çox bəzək və abidə daşı hazırlanırdı. Şabran ustaları bülöv daşlarının hazırlanması-

na da diqqət yetirmişlər. Qazıntılar zamanı müxtəlif təbəqələrdən xeyli miqdarda belə daşlardan tapılmışdır. Kəsər alətləri formasından asılı olaraq müxtəlif formada yastı, düzbucaqlı, en kəsiyi dairəvi hazırlanırdı. Onların səthi olduqca hamar olurdu. Təsərrüfat işləri zamanı həmin daşları gəzdirmək üçün onların bir tərəfindən deşik açılırdı. Biçinçi bülöv daşlarını nisbətən uzun ip (kəndir) vasitəsilə ilə toqqasına bağlayır, lazım gəldikdə həm kəsər aləti itilmək üçün istifadə edir, həm də onun itməsi aradan qalxırdı.

Beləliklə, Orta əsr Şabran şəhər yerində aparılmış arxeoloji qazıntılar nəticəsində daşışləmə sənətinə aid əldə edilmiş maddi-mədəniyyət qalıqları burada daşışləmə sənətinin şəhər əhalisinin təsərrüfat və inşaat sahəsində geniş yer tutduğunu söyləməyə imkan verir. Daşışləmə sənətinin müxtəlif sahələrinə aid məmulatların aşkar olunması, yarımfabrikat məhsulların qalıqları IX-XIV əsrlərdə Şabran daş ustalarının xüsusi daş emalatxanalarında çalışdıqlarını sübut edir. Eyni zamanda, ustaların daşışləmə sənətinin bütün incəliklərinə bələd olduğunu, xüsusilə, Şirvan-Abşeron memarlıq məktəbinin Şabranda böyük təsirinin olduğunu bir daha təsdiq edir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan etnoqrafiyası, Bakı 1988, I icld, s.329
2. Hüseynov M. Azərbaycan arxeologiyası (daş dövrü), Bakı 1975, s.40-61
3. Vahidov R.M. Mingəçevir III-VIII əsrlərdə, Bakı 1961, s.71
4. Əhmədov Q.M. Orta əsr Beyləqan şəhəri, Bakı 1979, s.36
5. Məmmədov A.M. Gəncəbasar IV-XIII əsrlərdə (tarixi-arxeoloji tədqiqat), Bakı, Elm, 1993, s.84
6. Məmmədov A.M. Qoşqarçay və Kürəkçay hövzəsinin tarixi-arxeoloji tədqiqi, Bakı, Elm, 2000, s.73-75
7. Məmmədov A.M. Gürzalılar kəndində qəbirüstü daş heykəllər Azərb. Arx. və Etn. prob., VI hissə), Bakı 1998, s.4-6
8. Osmanov F.L. Qafqaz Albaniyasının maddi-mədəniyyəti, Bakı 1982, s.70
9. İsmizadə Ö.Ş., Ciddi H.Ə. Bakı Qız qalası yaxınlığındakı abidədən tapılan Məzar daşları haqqında, AMM, Bakı 1976, s.184-198
10. Xəlilov C.Ə. Xınıslı qədim yaqayış yeri, AMM, Bakı, VI cild s.35-36
11. Bünyadov T.Ə. Azərbaycanda əkinçiliyin inkişafı tarixinə dair, Bakı 1964, s.51-52
12. Nemət M.S. Şirvanın XIV-XVI əsrlər tarixinin öyrənilməsinə dair, Bakı 1959
13. Nemət M.S. XIV-XIX əsrin epigrafiq abidələri və onların Azərbaycan tarixinin öyrənilməsində əhəmiyyəti (Doktorluq dissertasiyası), Azərb. MEA Tarix İnstitutunun arxivi, fond,1, siyahı 15, iş №6639, s.299,348-349
14. Nemət M.S. «Xan qəbristanlığındakı başdaşlarının kitabələri haqqında», Azərbaycan MEA Xəbərləri, №6, 1961, s.19
15. Неймат М.С. Эпиграфические памятники и их значение в изучении социально-экономической истории Азербайджана (афтореф. докторской диссертации),

Баку 1968, с.65

16. Джафарзаде И.М. Гобустан (наскальные изображения), Баку 1973, с.11, 14

17. Мустафаев А.Н. Обработка камня в Ширване, Баку 1986, с.3

18. Nuriyev A.B., Məmmədov A.M. Bərdənin orta əsr dəyirmanları, Elm və həyat jurnalı, Bakı 1986, №6.

19. Əliyev V.H. Azərbaycanada Tunc dövrünün boyalı qablar mədəniyyəti, Bakı 1977, 164 s.

20. Müseyibli N.Ə. Gəmiqaya, Bakı 2004, 316 s.

21. Müseyibli N.Ə. Gəmiqaya rəsmləri, Bakı 2002, 47 s.

22. Muradova F.Ə. Qobustan Tunc dövründə, Bakı 1979, 117 s.

23. Керимов В. Гямигая на заре искусства наследие древности петроглифы, Баку 2005, 62 стр.

24. Əliyev V.H. Gəmiqaya abidələri, Bakı 1993.

Mammadov A.M., Abbasova E.İ.

ABOUT THE STONEMASONRY PROFESSION IN THE MIDDLE CENTURY IN SHABRAN

S U M M A R Y

Shabran is one of the Middle Century cities in Azerbaijan. The archaeologists excavated in Shabran in the eve of archaeological excavations. They discovered that the people lived there were occupied with stonemasonry, agriculture and building constructions. They found various remains and workshops referring to the masters, craftsmen work on the stones.

These archaeological excavations prove that at the beginning of the IX-XIV century the Shabran stonemasons (craftsmen) worked in these workshops and they prove that these skilful craftsmen were the most talented and knew everything about this profession.

Мамедов А.М., Аббасова Э.И.

ОБ КАМЕННОДЕЛЬНОМ РЕМЕСЛЕ СРЕДНЕВЕКОВОГО ГОРОДА ШАБРАНА

Р Е З Ю М Е

Исследование города Шабрана занимает особое место средневековых городах Азербайджана. Проведенные археологические работы и найденные материалы каменодельного ремесла, дают возможность говорить о том, что это ремесло занимает особо важное место в хозяйстве и строительной области городского населения. Найденные полуфабрикатные и разные готовые суделие каменодельного ремесла относящего в IX-XIV векам доказывают, что ремесленники работали в особых мастерских.

Археологические исследование доказывают, что мастера каменадельщики знали все тонкости этого дела, где Шабране особое велящие занимает Ширвано-

Абшеронское зодчество.

I Табло

II Tablo

